

Azər TURAN (ƏBİLOV)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

turan_1963@mail.ru

**ÇİNGİZ AYTMATOVUN AĞ BULUDU,
YAXUD ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏYƏ GÖRƏ
QIRĞIZLARIN EPOS TƏFƏKKÜRÜ**

“Səni nə hala gətirdilər...

Xatırla kim olduğunu”.

Nayman Ana

Çingiz Aytmatov varacağı hədəfi dəqiq müəyyənləşdirdi. Sədi parçaladı. Dünyadakı şər yatağının mərkəzini, dayaq nöqtəsini tapıb onu sarsıtdı. Manqurtu kəşf elədi. Yapma siyasətlərin, çürük ideologiyaların yalançı mahiyyətini aşkarladı.

2008-ci ilin 28 fevralında Çingiz Aytmatovun söhbətinə nəfəsinin həmirini duya biləcək qədər yaxından qulaq asdım. Üzündəki bəlkə də İşıq göldən (İssık göldən) yansıyan böyük işıq kütləsi Çingiz Aytmatovun adı, bizim kimi adamlardan olmadığından xəbər verirdi. Bilinirdi ki, bu adam bəşəriyyətin seçilmişlərindən biridir.

Çingiz Aytmatov əcdadlarından fərqli olaraq Göy adamına deyil, danışan, hərəkət edən, adam şəklinə düşmüş bir yer kürəsinə bənzəyirdi...

«Manas» qismən Çingiz Aytmatovun təbirincə (qismən təbirincə) özünün əbədi və ən yüksək aşamasında Çingiz Aytmatovla üz-üzə gəldi. Hələ üstəlik, Çingiz Aytmatov Manasın yaşadığı bölgədə – Talasda (Talas vadisinin Şəkər köyündə) doğulmuşdu...

Qırğızların fəvqündəki Manas bəlkə də bundan sonra dünyada daha çox dünyanın fəvqünə yüksəlmiş övladına – Çingiz Aytmatova görə xatırlanıb əzizlənəcək.

«Manas» qırğız türklərinin bədii düşüncəsinin çeşidini, tərkibini bəzirləyən ən böyük abidədir. Manasın övladları, Əli bəy Hüseynzadənin hələ 1905-ci ildə yazdığı kimi, başqa türk qövmlərindən fərqli olaraq lirikaya, qəzəliyyata meyil etmir. Daha parlaq, daha ehtişamlı bir tarixi keçmişə, qəhrəmanlıq tarixinə malik olan qırğızlar epik deyilən dastanlardan zövq alır, daha çox belə əsərlər yaratmağa meyil göstərirlər. Akademik Radlov deyir ki, yunanların böyük şairi Homer zamanındakı milli qəhrəmanlığın dastanlar dövrünü bu gün ancaq qırğız qövmündə müşahidə etmək mümkündür. Qırğızların belə əsərləri başlıca Sarı noğay qəbiləsindən olan ər Manas adlı qəhrəmanın hünərini təsvir edir...

«Manas» barədə Azərbaycanda ilk sözün altından Əli bəy Hüseynzadə imza atır.

Əsl qırğızların İşiq Göl ətrafında, Talas və Çu çaylarından Çin Türküstanı, Tyan-Şan və Altay dağları, Hind hüdduduna qədər müxtəlif cəhətlərdə yaşadıklarını və saylarının milyonlarca olduğunu bildirir. Yenə də Əli bəy xatırladırdı ki, antropoloji coğrafi məktəbin qurucusu Fridrix Rodzel «Əhvali-əqvami-aləm» adlı mötəbər kitabında qırğızları tərif edərkən haqlarında deyir ki, «millətlərin və xalqların həqiqi mayası qırğızlardır».

Hüseynzadə Manasdan danışdı!

Manasın mənsub olduğu Sarınoğay əşirətindən danışdı.

Çingizi, Teymuru məramlarına çatdıran qırğızlardan danışdı.

Orta Asiya torpaqlarında təlatümlər, girdablar hasilə gətirən qırğızların bədii zövqündən danışdı.

Lirik qazax təkkəsindən epik qırğız bürcünə yönəlirdi...

Çingiz Aytmatov tarix səhnəsinə öz fəvqəladə ilkinlik yaddaşına söykənərək çıxmışdı. Ədəbi üslub xüsusiyyətinə, epikliyinə görə də (həm də bu xüsusiyyətlərinə görə – qəzəliyyata deyil, dastanlar bürcünə, miflərə yönəldiyi üçün) Çingiz Aytmatov ənənəvi qırğızdır.

Çingiz Aytmatov dünyasını dəyişsə də, «Cəmi-lə... Cəmi-lə-əl...», – deyər haraylayan Seyidin param-parça olub ayrılıq hecalarına bölünmüş səsi bu dünyada həmişəlik qalacaq. Çünki o səsi Çingiz Aytmatovun qələmi yaratmışdı. Belə bir səs nə rusun, nə ingilisin, nə farsın, nə fransızın, nə də ərəbin ruhundan gələ bilərdi. Danyarı bizlərə Məcnundan daha yaxın, Cəmiləni avropalılara Cülyettadan daha doğma edən o səsi dünyaya eşq, sevgi dərsi keçən türk bədii düşüncəsi doğura bilərdi. Bunu «hər halıyla öyünən, qürurlu və məğrur Parisdə» «Cəmilə»ni mütaliə və tərcümə edərkən «Romeo ilə Cülyettanın... «xeyalları gözlərinin önündən bir anda silinib gedən» Lui Araqon hamıdan əvvəl sezmişdi.

Danyar da, Cəmilə də zahirən belə görünsələr də, əslində, adətlərə üsyan qaldırmadı. Sadəcə, Çingiz Aytmatov dünya ədəbiyyatında fırtına qoparmışdı. Danyar və Cəmiləni aulda deyil, ədəbiyyatda kəşf etmişdi, həyatı ədəbiyyat (literatur) səviyyəsinə qaldırmışdı. Özünün böyük bədii sərvətlər toplusu ilə hər zaman, hər bir yüzillikdə qürurlu olmağa adət etmiş Avropaya Orta Asiyanın Şəkər köyündən ədəbiyyat dərsi verən bir fırtına əsmişdi. Avropa bunun fərqiindəydi. Ədəbiyyata gəlidiyi ilk gündən dünyanın yazıçısı olmaq qismətini Tanrı Torekulun oğluna nəsib etmişdi. Formaca milli, məzmunca sosialist adətlər və ənənəvi sovet ədəbi tənqidi kiçik ananın gəlininə aşiq olduğuna, Cəmiləni sevdiiyinə və ilk uşaqlıq məhəbbətinə, ən başlıcası, ütülənmiş sovet uşağı olmadığına görə Seyidi də Danyarın gözünə qatıb əclaf, yaxud nacins adlandırmağa macal tapmamış, dünya özünün «ən gözəl bir eşq hekayəsindən» (L. Araqon) bayıldı. Adi həyatda adətən belə olmur. Ədəbiyyatda isə bu, min ildən bir baş versə, yetərlidir.

Yer üzünün Sarıözəyindəki insanların iztirab və duyğularına az qala, yüz ildir ki, biganə qalan dünya türkün faciəsinə yalnız Çingiz Aytmatovun qələminin hesabına əhəmiyyət verməyə başladı. Çingiz Aytmatov XX yüzillikdə sovet ideoloji qiyamətində yaşayan türklərin çəkdiyi zülmü ümumbəşərin ortaq faciəsi kimi tanıtmışdı müvəffəq oldu. Sonrası daha işıqlı və daha xeyirli olsun deyər, bizdən xəbərsiz, bizim çəkəcəyimiz əzabları təkbəşinə çəkdi – ikinci, örtülü Stalin, gizli Hitler bu böyük yazıçının təxəyyülündə mühəki-

mə olundu, çarmıxa çəkildi və zərərsizləşdirildi. Siyasətlərin, diplomatiyaların yüz ildə yapa bilmədiyini Çingiz Aytmatov iki onilin içərisində gerçəkləşdirməyi bacardı.

Çingiz Aytmatovun ədəbiyyat dərsi hamıya örnekdir.

O, yüngül-yüngül ədəbiyyat dava-dalaşı salanlara dünya ədəbiyyatının nə demək olduğunu öyrətdi. «Kassandra damğası» ilə bəşəriyyətin biganə ruhunu sancdı. O, ədəbiyyatın içərisinə təkcə estetik ölçüləri və cərəyanları deyil, həm də türk dünyasının dərdlərini yüklədi. O qədər ki, bu dərd ən sonunda dünyanın öz dərdi kimi anlaşıldı. Bu dərd o qədər dünyəviləşdi ki, yazarına bəzən kosmopolit dedilər. Olsun. Türk düşüncə təbəqəsinin min ildir püskürmək istədiyi vulkan gəlib, gəlib Çingizin qələmində qaynamışdı. Minillər boyu səsi qırtlağına ilişib qalmış Boz Qurd da eləcə, ağzını Çingizin qələminə dayayıb ulamışdı. O, kosmik Filofeyin yapmaq istədiklərini bilirdi. Axı Çingiz Aytmatovun fəhmi fəvqəlbəşər bir mahiyyət-dədir, peyğəmbərcəsinədir. (Mən onun üz cizgilərində, davranışının aurasında peyğəmbərənə bir hal müşahidə edirdim).

İyirminci yüzil əsrin birinci qisminə dünyaya gəlmiş Stalin-hitler birliyinin – ümumi şərin, qan və iqtidar şəcərəsinin, iblisənə bolşevizm və faşizm vəhdətinin qabağına özünün son cərəyində Çingiz Aytmatovu çıxardı. Fizioloji olaraq ayrı bədənləri daşıyan təkruhlü canavar Hitlerstalinin yerüstü ərəşətinə qarşı tiranlara ölümü xatırladan, qısır qarabaş Altunun qarıyıb-qartmış döşünə süd verən Tanrı Çingizin mümtaz ruhlu yalansız, yanlışsız Göy xəbərçisini – Ağ bulud mifini çıxardı.

O, kosmosdan, kosmosdakı rahibin bildiyi elmdən xəbər verir. Çingiz xəbər verirdi ki, qlobal bir fəlakətin astanasında dayanmış bəşəriyyət indi siyasi yalanlara nə üçünsə daha çox inanır. Adəmoğlu böyük şəre doğru gedən yolda daha çox yalana, indiyə, bu saata, bu ana, bu dəqiqəyə meyillidir. Sanki onun əbədiyyətə hesablanmış məramı qalmayıb. Bəşəriyyət bütün dayanacaqlardan keçib, indi də aclıq təhlükəsi, SPİD, müharibələr, iqtisadi böhran, sosial fırtına, fahişəlik, narkomaniya və narkomafiya, etnik qalmaqallar, irqçilik, ekoloji fəlakət, nüvə sınaqları, qara dəliklər və bu kimi digər gerçək

kabusların təhdidiylə özünün son duracağına doğru tələsir. Dünyaya həm də bunu xəbər vermək, kosmik rahib Filofeyin adından Roma papasına məktub yazmaq, Kassandra embrionların səsinə fəhm etmək üçün ədəbiyyat göyümüzdən asılıb qalmış bir ağ bulud idi Çingiz Aytmatov.

Çingiz Aytmatov fəlakətlər tariximizin sözünü şəər çanağı imperiya üçün qurulmuş edam kötüyünün üzünə yazdı – atası Torekulun qisasını almağı bacardı.

SSRİ həm də Çingiz Aytmatovun doğurduğu zehniyyətin zərbəsindən yıxıldı. «Ana tarla»nın epiqrafına yazdığı: «Ata, bilmirəm harada dəfn olunmusan. Bunu sənə, Torekul Aytmatova ithaf edirəm», – nisgilini Tanrı Ata-Beyit qəbiristanı – anıtı ilə müjdələdi. İndiyəcən tək qırğız türklərinin ziyarətگاهی olan Ata-Beyit bundan sonra bütün dünya türklüyünün ziyarətghına çevriləcək. Çünki burada artıq rus əsarətindəki Ana-Beyit deyil, Manasın övladlarına dirilik suyu içirmiş Çingiz Aytmatovun son dərgahıdır. Orda daha çətin şərtlərin, daha çəkilməz bir dövrün türkünə, türklüyünə yalavacılıq etmiş böyük elçi – Çingiz Aytmatov uyuyur.

Çingiz Aytmatov Ata-Beyit qəbiristanında torpağa verildi. Onu yaradan ağrının içinə dəfn olundu. Bacısı Roza Aytmatovanın bildirdiyi kimi, kütləvi məzarlıqda 1938-də güllələnib basdırılmış 137 nəfərdən yalnız birinin – Torekulun cəsədi sahibinin adı ilə tapılmışdı. Çünki hamını başının arxasından güllələmişdilər. Torekulu isə ürəyindən vurmuşdular. Döş cibində «törətdiyi cinayətlərin» yazıldığı sənəd varmış. Güllə kağızı yandırılıb-dəlib ürəyə çatmışdı... SSRİ dağılandan sonra həmin məzarlıq kəşf olunanda, 137 nəfərin ümumi halda kimlər olduğu bəlli olub. Ancaq Torekul şəxsən tanınmış. Şəxsin özü, bədəni çürüyüb, ancaq şəxsi işi, yazısı çürüməyib. Çingiz Aytmatovun atasını yazı, kağız nişan verib.

Çingiz Aytmatov qələminin hesabına mifətkür təfəkkür qaynaqlarımız kurqanlardakı böyük sirlərin hədudlarını aşdı. Göylə Yerin vəhdəti Çingiz Aytmatovun ilahi yazısı ilə gerçəkləşdi.

Onun SSRİ parlamanındakı varlığı, mənəcə, qan və iqtidar şeytanı Qorbaçovun əlini-ayağını bağlamışdı. Hər halda, o dövəmdə ekranlardan görünən Çingizin müqəddəs bir tövrü vardı. Onun rəyasət heyətində ayağa qalxıb gəşt etməsini xatırlayıram. O, ona həqarət edən deputata elə öz amirənə qədimliyi və ərənliyi ilə cavab ve-

rirdi. Xırdalıqlara enmirdi. Danışmırdı. Söyənə söymürdü. Ancaq yüzdə yüz əminəm, o məqamda Çingizin ürəyində misilsiz bir xəbər cərəyan edirdi: «Bolşevik törəmələri, bir azdan sizin şər taxtınızı başınıza çevirəcəyəm», mənasında. O, bu barədə hələ səksən beşinci ildə Bəxtiyar Vahabzadənin yubiley törəsinə qatılarkən, Bakıda məhdud bir dost məclisində də danışmışdı. «SSRİ dağılacaq!» – demişdi. Özü də pıçıltıyla yox, ürək genişliyi ilə demişdi.

Aytmatov ömrünün lap sonlarında türk dilinin sülh dili olacağını vurğulamışdı (2005-ci il. Köln). «Avropa Asiyasız, Asiya da Avropasız mövcud olmayacaqdır», – deyirdi, dünyanın birliyini və həm də türk varlığının əzəmətini açıqlayan əsərlərin yaradılmasını istəyirdi.

... Qırx beş illik həyatımın ən bəxtiyar anlarından birini iyirmi beş yaşında boranlı Yedigeyin Qazanqapın məzarı üstündə namaz qılması epizodunu oxuduğum gecə yaşadım. Bu bəxtiyarlığın nəşəsini, ləzzətini uzun illər ruhumda daşıdım. Çingiz Aytmatoğlu məni səccadəyə və Boz Qurda eyni vüsətlə yaxınlaşdırmışdı. Sonralar onun bir az da xristianlığa meyil etdiyini eşitmişdim. Səksəninci illərin sonunda onun barəsində yazılmış bir yazıda yazıçının allahxatirciliyi müstəvisində təqdiminə də rast gəlmişdim. Abdias obrazıyla xristianlığa meylinə görə mühafizəkar tənqidçilər tərəfindən qınanan yazıçı «Əsrə bərabər gün» romanındakı Yedigeyin qıldığı namazın təmsalında heç də müsəlmanlığı xristianlığa tərcih etmədiyi kimi, «Dişi qurdun rüyaları»ndakı Abdiasın fani mübarizəsi ilə xristianlığı da islamıyyətə tərcih etmirdi. Ona qalırsa, Çingiz Aytmatoğlu «Ağ gəmi»dəki qəhrəmanlarından birinin ruhunda buynuzlu marala inanc hakimdir. Tarixdəki hər iki Çingizin – Çingiz Xanla Çingiz Aytmatoğlu şəcərəsinin ulu babası Altun İşiq – Boz Qurddur. Çingizlərin ulu nənəsi Alankova isə Ana Geyik (Maral) soyundandır. Dünyadan müsəlman olaraq, türk olaraq, insan olaraq köçüb gədən Çingiz Aytmatoğlu sadəcə bəşəri fəlakətlərdən birinin səbəbi kimi cəmiyyətdə yaddaşsız və imansız bir nəslin yetişməsinə nişan verir.

(Türküstan piri Əhməd Yəsəvinin ayrı-ayrı dinlərə tapınan insanlar tərəfindən necə sevildiyini Fuad Köprülünün «Türk ədəbiyyatında ilk mütəsəvvüflər», Mövlana Ruminin cənazə törəsinə müxtəlif dinlərdən olan insanların öz müqəddəs kitabları ilə qatıldığını isə

Osman Turanın «Türk cahən hakimiyyəti məfkurəsi» kitablarından oxumuşdum).

Qəribədir, dünyanın global fəlakətləri barədə Roma papasını xəbərdar etmək istəyən Filofey katolik deyildi. Və Roma papası onun üçün Hz. İsanın canişini, yaxud müqəddəs Pyotrun varisi olduğuna görə deyil, mənsub olduğu etiqad sisteminin milyonlarla ardıcılı olan bir din xadimi kimi maraqlıydı. Bu, bəlkə də Çingizin işarətiydi və bu işarət Nobel ödələtinin miqyasına sığmayan böyük yazıçı ruhunun, onun ərəməli şəxsiyyətinin doğurduğu bir rəmz kimi əbədlilik tarixin yaddaşına köçdü. (Filofey rəmz libasını soyunanda yenə də rəmz olurdu. Andrey Krılçov müharibə dövrünün uydurması – yetimlər evində ona verilmiş bir ünvanı). Əslində, Çingiz Aytmatoğlu da Cavid kimi «Din bir olsaydı yeryüzündə əgər, daha məsəd olurdu cinsi-bəşər» hipotezini az qala, gerçəkləşə biləcək bir hala yaxınlaşdırdı. Ancaq bunu yapmadı. Buna çaba vermədi. Çingizin qələmində Yedigeyin namaz qılması mənim əbədi qürur mənbəyim olaraq qaldı. Ancaq məni həm də Abdias cəzə elədi.

Çingizin məzarı başında «Quran» oxundu. Və nə qədər qəribə olsa da mənə elə gəlir ki, bu «Quran»ı dinləyən ruhlar arasında buyuzlu maralın, Boz Qurdun, boranlı Yedigeyin ruhu da var.

Torekulun yatdığı Ata-Beyit qəbiristanında ruhlar hər gecə və ta qiyamətəcən Allahsız Stalinə lənət oxuyacaqlar. Onların səsinə səs vermək üçün ora daha bir ruh gəldi. Bu, Çingiz Aytmatoğlu ruhudur.

...2008-ci ilin fevralında Manasın varisi Azərbaycandaydı.

Çingiz Aytmatoğlu ondan bir az əvvəl Bakıya gəlmiş Orxan Pamukdan fərqli olaraq, əyləşdiyi salonun arxitekturasına deyil, ətrafındakı insanların gözlərinin içinə baxırdı. Bəlkə də Ata-Beyiddəki son mənzilində uzun minillər boyu tək qalanda, həm də bu üzləri xatırlamaq üçün hamını yaddaşına köçürmək istəyirdi...

Azer Turan (Abilov)

**WHITE CLOUD OF CHINGIZ AITMATOV
OR EPOS MENTALITY OF KYRGYZS
FOR ALI BEY HUSEINZADE**

SUMMARY

Firstly, the epos "Manas" in the literary-scientific thinking of Azerbaijan has been studied in the article "Who are Turks?" written by Ali bey Huseinzade in 1905. According to Huseinzade, the epos on Manas from Sari Nogay tribe is one of the first samples of Turkish epos mentality.

Азер Туран (Абилов)

**БЕЛОЕ ОБЛАКО ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА,
ИЛИ ЭПИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ КИРГИЗОВ
ПО АЛИ БЕКУ ГУСЕЙНЗАДЕ**

РЕЗЮМЕ

В азербайджанском художественно-научном мировоззрении дастан «Манас» исследуется впервые в 1905 году в статье Али бека Гусейнзаде «Кем являются и из кого состоят турки». Дастан о Манасе, происходившем из рода Жёлтые Ногаи, по мнению Гусейнзаде, является первичным образцом тюркского эпического мышления.